

Ураимов К.М.

ЎЗБЕК МЕКТЕПТЕРИДА ЭТИШТИН ЖАК ЖАНА САН КАТЕГОРИЯЛАРЫН САЛЫШТИРЫП ҮЙРӨТҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Ураимов К.М.

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ОБУЧЕНИЯ ИМЕНИТЕЛЬНЫХ И ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В УЗБЕКСКИХ ШКОЛАХ

К.М. Uraimov

COMPARATIVE LEARNING OBJECTIVES NOMINATIVE OF NUMERALS AND VERBS IN UZBEK SCHOOLS

УДК:37.091.33

Этиштин жак жана сан категориялары, этиш сөздөрдүн жак, сан боюнча өзгөрүшү, өзбек жана кыргыз тилдериндеги мүчөсүнүн өзгөчөлүк жана жалпылык жактары, эксперименттик салыштыруулар, көнүгүүлөр системасы, тапшырмалар, натыйжалар.

Category of number and person of verb, change of the verb in person and number, peculiarities and common features of the suffix-lar in Kyrgyz and Uzbek languages, experimentative comparison, exercise system, tasks, results.

• Этиштин жак жана сан категориялары, этиш сөздөрдүн жак, сан боюнча өзгөрүшү, өзбек жана кыргыз тилдериндеги — лар мүчөсүнүн өзгөчөлүк жана жалпылык жактары, эксперименттик салыштыруулар, көнүгүүлөр системасы, тапшырмалар, натыйжалар.

Этиштин жак жана сан категориялары негизинен кыргыз тилинде кандай болсо, өзбек тилинде да дал ошондой. Жалпылап алганда жак таандык мүчөлөрдүн окшоштук жактары бар. Анткени, кыргыз тилинде үч жак бар. Аны төмөндөгү таблицадан көрүүгө болот.

Жакта Р	Жекелшс сан	Көптүк сан
I	Мен	Биз
II	Сен, сиз	Силер, сиздер
III	Ал	Алар

Дал эле ушундай кубулушту өзбек тилинде да карап көрөлү. өзбек тилинде да үч жак (шах.с) бар. Алар төмөндөгүдөй көрүнүштө болот:

Жактар	Жекелик сан	Көптүк сан
I	Мен	Биз
II	Сен, сиз	Силер, сиздер
III	У	Улар

Булар формасы жагынан жактама ат атоочко тиешелүү белгилер менен берилди, анткени мындай форма алар үчүн жаңылык эмес, демек тез эле кабыл алуусуна шарт түзүлөт. Бул процесстен соң ат атоочторго кыймыл-аракетти билдирген этиш сөздөрдү улап, башкача айтканда, этиш сөздөрдүн жак боюнча өзгөрүү кубулушун карап чыгабыз. Мисалы,

I баргам, баргаммын; барганбыз,
 II баргансын (сын), баргансыз; баргансыңар, баргансызлар,
 III барган; барышкан.

Ушундай эле стилистикалык курулманы өзбек тилинде карап көрөлү:

I борганман; борганмиз,
 II боргансан, боргансиз; боргансңлар, боргансизлар,
 III борган; борганлар, боришган,

Өзбек тили менен кыргыз тилинин ортосундагы өзгөчөлүк жана окшоштук жактары, алардын контексттердеги ордуларынан да байкалат. Мисалы, Ал күнү мен да шаарга баргам. Силер чогулушка баргансыңар. Алар концерке барышты.

Ушул эле контекстин өзбек тилиндегисин карап көрөлү. Мисалы, У куну мен хам борганман. Сизлар йигилишга боргансизлар. улар концеркта боришган. (борганлар, бориштилар).

Бул сүйлөмдөрдө өзүнүздөргө белгилүү болгондой жекелик же көптүк түрү каралган жок. Негизинен этиш сөздөрдүн бири-бирине жак боюнча окшоштук жагы гана каралды. Биз изилдөө ишибизде шаардык жана айылдык мектептерде байкоо-эксперименттик иштерин жүргүзгөнбүз. Этиштин жак категориясы боюнча балдар менен жүргүзүлгөн эксперимент көрсөткөндөй, эки тилдеги этиштин жак категориясы боюнча окшоштук, жалпылыктарын же тескерисинче, айырмачылык, өзгөчөлүк жактарынын бар экендиги анык болду.

Алсак, өзбек мектептеринин 6-класстың окуучуларына берилген тапшырма боюнча төмөндөгүдөй көрсөткүчтөргө ээ болдук:

Жалал-Абад шаарындагы А. Усман атындагы №7 орто мектебинин окуучуларынын иштеринен.

Этиш сөздөрдү жак боюнча бөлүштүрүп жазып чыккыла.

I	II	III
ойнодум	ойнодуң	ойноду
тердим	тердиң	терди
чуркадым	чуркадың	чуркады
жаздым	жаздың	жазды
бардым	бардың	барды
келдим	келдиң	келди
айттым	айттың	айтты

Сузак району, Хамза Х. Н. атындагы №26 орто мектеби

I	II	III
Кеттим	кеттиң	кетти
Алдым	алдың	алды
Кылдым	кылдың	кылды
Салдым	салдың	салды

Базар-Коргон району, М. В. Фрунзе атындагы №10 орто мектеби

I	II	III
Барамын	барасың	барат
Жүгүрөмүн	жүгүрөсүң	жүгүрөт
Аламын	аласың	алат
Коёмун	коёсуң	коёт
Секиремин	секиресиң	секирет

Ушул сыяктуу эле ишти эне тилине которуу менен салыштыруу методунун негизинде

I	II	III
Уйнадим	уйнадинг	уйнади
Тердим	тердинг	терди
Чоптим	чоптинг	чопти
' Бордим	бординг	борди
Кетдим	кетдинг	кетди
Олдим	олдинг	олди
Килдим	килдинг	килди
Бораман	борасан	боради
Йугураман	йугурасан	йугуради
Куяман	куясан	куяди
Сакрайман	сакрайсанг	сакрайди

Мында көрүнүп тургандай эң негизгиси кыргыз-өзбек тилдеринин танапташ тилдерден экендигин байкоо кыйын эмес.

Анткени, этиш сөздөрдүн эки тилде тең бирдей кызмат аткарышы, бирдей суроолорго жооп бериши, айрым сөздөрдүн стилистикалык, фонетикалык курулушу жагынан өтө жакын экендиги ачык эле байкалат.

Мисалы:	Барамын	-мын, мүчөсү -
	Бораман	-ман, мүчөсү
	Коёсуң	-сың мүчөсү
	Куясан	-сан мүчөсү
	Алдым	-ым, мүчөсү
	Олдим	-им, мүчөсү
	Тердиң	-ың, мүчөсү
	Тердинг	-инг, мүчөсү ¹

Жогорудан байкалгандай этиштин жакталышында жак-мүчөлөрүнүн ролу жак боюнча өзгөрүү мүмкүнчүлүгү бар эки тилди бири-бирине дагы жакындатып жиберерин байкадык.

Ал эми тыбыштык жактан өзгөчөлүк болсо да, муундук жактан өзгөчөлүк байкалбайт. Мисалы: даярдайсың деген этиш сөздө 4 муун, ая эми өзбек тилиндеги тайёрлайсан деген сөздө да 4 муун бар. Бул жерде окшоштук байкалат. Эми болсо этиштердин составдык жактан түзүлүшү боюнча окшоштук жана өзгөчөлүк жактарын салыштырып карасак. Мисалы, Кирип келе жатат, барып келдим, окуп жатасың. Бул татаал этиштер эки же андан ашык сөздөрдөн туруп, жак таандык мүчөлөр эң акыркы компонентине гана уланып жазылат. Айрым бир татаал этиштердин биригип айтылган учурларын да байкоого болот.

Мисалы: бара жатат - баратат, келе жатат - келатат.

I	II	III
I	баратам келатам,	
II	баратасың келатасың	
III	баратат келатат	

¹ Дыйканов К. Өзбек жана кыргыз тилдеринин сапыштырма фонетикасы. Ф., 1986,

Ушул эле этиш сөздөр көбүнчө бириктирилип жазылат да жөнөкөй этиш бойдон калат. Мисалы,

- I боряпман келяпман
- II боряпсан келяпсан
- III боряпди келяпди.

Ал эми айрым көмөкчү этиштер өзбек тилинде татаал этишти түзүп, жак боюнча жакталганда жак мүчө эң акыркы компонентке гана уланары белгилүү болду. Мисалы: Отрафига стуллар тершган эди, Игига берилиш унинг одати эди. Сизлариикига борган эдим. Уерга нимага борган эдинг?²

Кыргыз тилинде дал ушул контекст кандай болушун карап көрөлү. Мисалы, Айланасына стулдар коюлган эле. Ишке берилүү анын адаты эле. Силердикине барган элем. Ал жерге эмнеге барган элең? Мындай салыштыруулар өзбек тилинде да кыргыз тилиндегидей эле көмөкчү этиштерге мүчө улангандыгын байкай алдык.

Бир нече салыштыруулардан соң адамдардын ортосунда өз ара пикир алышууларда да өзгөчөлүктөр бар экендиги байкалды. Алсак, адамдар өз ара бири-бири менен пикир алышууда, негизинен үч тарап (жак) сүйлөөчү (I жак), тындоочу (II жак), (III жак) катышат. Ошондой эле кыймыл-аракетти билдирген сөздөр жекелик санда - (мен жаздым, сен жаздың, ал жазды); көптүк санда - (биз келдик, силер келдинер, (сиздер келдиниздер); алар келишти, келди) формасында колдонулат/

Этиш сөздөрдүн жак жана сан боюнча өзгөрүшү этиштин жакталышы деп аталат жана ал этиштин морфологиялык негизги белгилеринин (категорияларынын) бири болуп эсептелет. Бирок, жак мүчөлөр менен баяндоочтук милдетти аткарган этиштер гана өзгөрөт. Андагы жак мүчөлөр булар:

I жактын жекелик жана көптүк түрдөгү толук формасы:

- мын, - быз, (жазамын, жазабыз);

II жактын жекелик жана көптүк сандагы толук формасы:

- сың, - сыңар (барасың, барасыңар) ушул эле жактын сылык формасы: - сыз, -сыздар (окуйсуз, окуйсуздар);

III жак - т, (барат, келет). III жакта кыймыл-аракет бир гана формада кёйдешет. Кээде бул этиш сөздөргө уланган жак мүчөлөрдүн кыскартылган мүчөлөрү (формасы) да колдонулушу мүмкүн.

Мисалы: I жак -м, - к, (жаздым, жаздык);

II жак -ң, -ңар, (окудун, окудуңар); сылык формасы: -ңыз, -ңыздар,

(бардыңыз, бардыңыздар);

III жакта болсо, эгерде этиш сөздөр учур чак менен айкын келер чактын III жагында турса гана -т, мүчөсү колдонулат. Мисалы: окуйт, окушат, жазат, жазышат.

Ал эми өзбек тилинде болсо жак, сан мүчөлөрү этиштин түрүнө карап эки түрдө кездешет. Жак, сан мүчөлөрүнүн биринчи түрү: - ди+м, - ди+нг, - ди+к, -ди+нгиз, -ди+лар;

Экинчи түрү: -ман, -сан, -миз, -сиз, -ди+лар мүчөлөрү болуп эсептелет. Башкача айтканда ал төмөнкү таблицанда көрсөтүлгөндөй көрүнүштө болушу мүмкүн:

жак	Жекелик сан	Көптүк сан
I	Мен укувдим	Биз укувдик
II	Сен кувдинг	Сиз укувдингиз
III	У укувди	Улар укувди (лар)
I	Мен борганман	Биз борганмиз
II	Сен боргансан	Сиз боргансиз
III	У борган	Улар борган (лар)

Демек, кыргыз тилиндеги -к, мүчөсү өзбек тилинде да бар. Ал эми экинчи жактын -ң, -ңар мүчөлөрү өзбек тилинде фонетикалык өзгөчөлүккө ээ. Биз байкагандай -ң, мүчөсү өзбек тилинде -нг, тибиндеги эки тыбышты билдирет. Ал эми II жактын сылык түрүн билдирген -ңыз, мүчөсү өзбек тилинде II жактын көптүк түрүн билдирет. Мисалы, окудуңуз - укддингиз. Пжактын көптүк түрүн уюштуруучу -нар, мүчөсү өзбек тилинде нг+лар формасында келип, көп>гүк түрүнүн -лар мүчөсү уланат. Мисалы, окудуңар - укддинглар, бардыңар - борддинглар.

Ошондой эле көптүк түрүнүн -лар, мүчөсү жогоруда келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай өзбек тилинде эч кандай өзгөрүү вариантка ээ эмес. Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үндөшүү закону абдан күчтүү болгондуктан -лар, мүчөсү 12 вариантка өзгөрүп колдонулат. Мына ушундай формасы менен да өзбек тилинен чоң өзгөчөлүккө ээ. III жакка тиешелүү -т, мүчөсү да, өзбек тилиндеги жак мүчөдөн айырмаланат.³ Мисалы, Ал жазат. У ёзади. Азыр сабак башталат. Озир дарс бошланади. Демек кыргыз тилинде -т, мүчөсү ошол бойдон өзгөрбөй колдонулат, ал эми өзбек тилинде -ди, болуп өзгөрөт. кандай этиш уланса деле -ди, формасынан эч өзгөрбөйт. Мисалы, барат - боради, кирет - киради, жазат - ёзади. Өзбек тилиндеги этиштердин жак боюнча жакталышын карап көрөлү.

² Боробков А., Марьуфов З., Абдуллаев Й., Шермухамедов Т. "Узбек тили дарслиги", I кism, чьонетика, морфология, (5-6 синиф учун) Т., 1961.

³ Дыйканов К. Өзбек жана кыргыз тилдеринин салыштырма фонетикасы. Ф., 1986.

³ Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Б., 1997

I	Мен	келдим,	= кел+ди+м, ол+ди+м
II	Сен	келдинг,	= кел+ди+нг, ол+ди+нг
III	У	келди.	= кел+ди, ол+ди

Этиштин жакталышынын өзгөчө формасын карап көргөнүбүздө төмөндөгүдөй абалда болду:

I	Мен	курманман,	= кур+ган+ман,
II	Сен	келдинг,	= кур+ган+сан,
III	У	келди.	= кур+ган. ⁴

Мындан көрүнүп тургандай кыргыз тилинде да III жакка эч кандай мүчө уланбай жазылат.

I	Мен	көрдүм,	бастым, тарттым,
II	Сен	көрдүң,	бастың, тарттың,
III	У	көрдү,	басты, тартты.

Ал эми жардамчы этиштер уланганда жак мүчөлөр жардамчы этишке уланып жазылат.

I	Мен	айтган эдим,	биз айтган эдик,
II	Сен	айтганэдинг,	сиз айтган эдингиз
III	У	айтган эди,	улар айтган (айтишган) эди (лар).

Ушул эле мисалдарды кыргыз тилинде карап көрөлү.

I	Мен	айткан элем,	биз айткан элек,
II	Сен	айткан элең,	сиз айткан элеңиз
		Сиз айткан элеңиз,	сиздер айткан элеңиз (дер)
III	Ал	айткан эле,	алар айткан (айтышкан) эле.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай этиш сөздөргө уланган жак мүчөлөрүндө айырмачылык бар экендиги байкалат. Этиш сөздөрдүн кыргыз тилине караганда өзбек тилинде сылык түрүндө көбүрөк колдонулушун билдик. Уланган жак мүчөлөрүндө фонетикалык жактан өзгөчөлүк бар экендигин көрдүк. Көптүктү билдирген -лар, мүчөсү II, III жакта өзгөрүүсүз колдонулгандыгын билдик.

Демек, өзбек тилинде -лар мүчөсүнүн бир гана варианты кездешет. Муну кыргыз тилиндеги сингармонизм мыйзамына тиешелүү деп айтууга болот. Жогорудагы окуучулардын күчү менен түзүлгөн кырдаалдык сүйлөм тизмектеринде этиштин милдетин аткарган сөздөргө анализ жасоо менен, окуучулардын этиш жөнүндөгү түшүнүгүн калыптандыруу жана өз ара бири-бири менен эркин пикир алышууга толук негиз бар. Анткени, өзбек тилиндеги этиш сөздөр менен кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү салыштырып үйрөтүү мына ушундай эле милдетти коёт. Бул процесс анализ-синтез методунун негизинде окутуп, үйрөтүлөт. Окутуунун мындай актуалдуу маселелерине астейдил көңүл коюп изилдөө мезгил жетти го деп ойлойбуз. Анткени, учурда тил маселесинин айланасында кенешип жасай турган иштер арбын экендигин байкоо кыйын эмес.

Ошентип, эки тилдеги этиштин жак жана сан категорияларынын өзгөчөлүк жана жалпылык жактарын салыштыруу аркылуу байкоого жетише алдык. Жыйынтыгында эки тилдеги окшоштук жана жалпылыктардын болушу тил илимине тиешелүү керүүш экендигин белгилеп кеткибиз келет.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Б., 1997.
2. Боробков А., Марьфов З., Абдуллаев Й., Шермухамедов Т. "Узбек тили дарслиги", I кism. фонетика, морфология, (5-6 синиф учун) Т., 1961.
3. Дыйканов К. Өзбек жана кыргыз тилдеринин салыштырма фонетикасы. Ф., 1986.
4. Нурманов А., Расулов Р. "Узбек тили жадвалларда", Т., 1993.

Рецензент: д.филол.н. Токоев Т.

⁴ Нурманов А., Расулов Р. "Узбек тили жадвалларда", Т., 1993.